

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 24 – 27

PROPERTY DISPUTES IN THE KAZAKH CUSTOMARY LAW AND THEIR SOLUTIONS

Mynbatyrova N.K.

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: kazakh traditional society, land and water disputes, the agreement, decision, clan, tribe, people's unity, territorial integrity

Abstract. The article devoted to the court decisions of Kazakh biy, which made in the consideration of property disputes. This article analyzes the characteristics of solutions of property disputes, the legal nature of the covenants and oratorical utterances of Kazakh biy. In the article the problem of the legal nature of the property relations of the Kazakhs is illuminated in close connection with its moral and ethical bases.

УДК : 340.141(574)

**ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ФҰРЫП ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША
МУЛІКТІК ДАУЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

Н.Қ. Мынбатырова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ қоғамы, мал-мұлік дауы, билер соты, бітім, шешім, ру, тайпа, ел бірлігі, аумақтық тұтастық

Аннотация. Жұмыстың мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамында билер сотының мал-мұлік дауын шешу бағытында ұстанған қағидаларының, қолданған нормаларының ерекшеліктерін зерделеу болып табылады. Кейбір билік шешімдер негізінде қазақ билерінің мал-мұлік даулары саласындағы бітімгерлік шеберлігіне талдау жасау көзделеді. Жұмыстың методологиялық негізін жалпы танымдық принциптер мен арнайығылыми әдістердің іштей бірлігі мен байланысы құрады. Жұмысты орындауда жүйелік, тарихилық, салыстырмалы сараптау әдістері колданылды. Мал-мұлікке таластан туған қазақ рулаты мен тайпалары арасындағы дауларды шешу барысында қазақ билері ең басты бағдар есебінде елдің бірлігі мен тыныштығын сактау, ынтымағын бұзбау, сызат түсін ағайын жаразтығы болса оны қалпына келтіру қағидаларын ұстанды. Осы бағыт-бағдар, қағида-құндылықтардың талаптары аумағында сот шешімдерін қабылдау үшін судья-билер бар қажыр-қайратын, ақыл-білімін, шешендігі мен шеберлігін пайдаланды. Автордың қол жеткізген нәтижелерін құқықтық саладағы реформаларды жүргізу барысында халықтың дәстүрлі құқықтанымын ескеру бағытында пайдалануға болады. Зан факультетінде мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, құқықтық және саяси ілімдер тарихы пәндерін оқыту процесінде колдануға болады.

Көшпелі қазақ қоғамында кең тараған даулардың бірі – мал-мұлік дауы еді. Бағзы заманнан бері мал шаруашылығымен айналысқан халық арасында мал үшін талас-тартыстың молынан орын алуы таңқаларлық жәй болмаса керек. «Мал ашуы – жан ашуы» деп есептейтін қазақ төрт түлік үшін туындаған ерегіс өзара келісім арқылы бітпей жатса, ондай таластарын би алдына дейін барып шешуден еш тайынбайтын.

Қазақ қоғамында мұлік үшін талас та негізінен мал шаруашылығында пайдаланатын немесе мал шаруашылығымен байланысты мұлікке таластан туып жататын. Айтальық, малдың терісі үшін, немесе ер-тоқым, қамшы, киіз-алаша, киіз үй жабдықтары сияқты мұлік түрлері үшін дау-дамай аз

болмайтын. Мұлік дауының екінші бір түрі – керуен талаудан бастау алатын даулар еді. Мұндай даулар, әсіресе жаугершілік замандарда өршіп кететін.

Қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын ұлы билеріміз де өз заманындағы ірілі-ұсақты мал-мұлік, керуен дауларының куәгері ғана емес, ең беделді әрі белді бітімгерлері бола білді. Бұл дауларды шешу барысында қара қылды қақ жарған қазақ билері ақтық пен әділдік қағидаларын жоғары ұстаумен қатар, мал-мұлік иесінің талабы үдесінен шығуға тырысты. Нактастан біреудің мал-мұлқін ұрлаған немесе иеленген жандардың айыбын беттеріне басып, оларды ел алдында әшкерелеп отырды.

Қазақ хандығы тұсындағы мал-мұлік дауларына бірнеше ерекшеліктер тән еді. Бұл ерекшеліктердің негізінде осы кезеңде көрші елдермен болған әскери қақтығыстар жатты. Әсіресе, қазақ-жонғар арасындағы соғыс қымылдары мал-мұлік дауларын шамадан тыс ушықтырып екі ел арасындағы мұндай талас-тартыстарды шешу бейбіт сottық жолдан гөрі, көбіне әскери сипат алып кетіп отырды. Бұл дәуірдегі мал-мұлік дауларының тағы бір ерекшелігі – олардың «керуен дауы» нысанын иемденіп, осы формада жиі кездесуі еді. Ал, мұндай дауларды шешу онайға түспейтін. Біріншіден, керуенді талан-таражға түсіргендерді табу және ұстау қыын болса, екіншіден, қолды болған мал-мұлікті қайтару да дауды шешуші билердің беделі мен күшінің жеткілікті дәрежеде болуын талап ететін. Сондықтан мұндай дауларға елге кеңінен танымаған, атақты әрі шешімін іске асыруға әлі келетін халық күшіне сүйенген айбарлы билер шақырылатын. Бұл уақыттағы мал-мұлік дауларының тағы бір ерекшелігі олар кейбір жағдайларда әдейі ұрлықтан пайда бола бермейтін. Жаугершілік заманның сипатына сай бұл дау-дамайлар жаудан қайтып алған мал-мұлікті бөлу нәтижесінде, немесе, адасып кеткен төрт тұлікті біреудің тауып алуы, екіншісінің танып қалуы сияқты оқиғалар негізінде туындал жататын. Әділ билеріміз өз заманындағы белгілі де белгісіз, үлкенде кішілі мал-мұлік дауларының әділ бітімгері болудан жалықкан емес еді.

Бізге дейін аузынша және жазбаша деректерге бойынша, ұлы билеріміздің барлығы дерлік мал-мұлік дауларына жастайынан араласа бастаған. Сондықтан да болар оларо мұндай дауларды шешу барысында ертеден қалыптасқан қағидалар мен жол-жораларды кеңінен қолданып, көптеп пайдаланады. Сондай қағиданың бірі «Тапқан қуанады, таныған алады» деп аталатын және оның мәні – мал-мұлікті тауып алған адам тапқанын өз меншігі қылып ала алмайды. Ол сол мал-мұліктің иесінен сүйінші алуы мүмкін, ал егер иесі дер кезінде табылмай, бірақ кейін, уақыт өте өз мал-мұлқін танып жатса, және олардың шын мәнінде өзінікі екендігін дәлелдей алса, онда оның мал-мұлқі өзіне қайтарылады. Мысалы, Төле би шешкен осындаи даулардың бірі «бота дауы» деп аталады. Бұл дауды Төле бала кезінде шешкен. Әңгіме желісі бойынша бота жоғалтқан кісі бес жылдан кейін, бір керуен басының түйелерінің арасынан бір түйені танып, осы менін бота кезінде жоғалтқан малым деп даулайды. Төле дауды шешу үшін бұрынғы бота (қазіргі түйенін) енесін әкеліндер деп бұйырады. Дауласуыш екі жақ ботаның анасы мынау деп екеуі бір-бірден екі маярауананы алып келеді. Төле жоғалған түйеге қыл бұрау салып бұрайды. Бұрау жанына батқан түйе бозданғанда «жоғалттым» деген кісінің маясы көзінен жасы парлап, бүйдасын жұлқа тартып, атаның үстіне түседі, иіскелеп, қасына шөгеді. Ал керуен басының маясы алдындағы шөбін жеп тұра береді. Сонда Төле би: «Ботасын жоғалтқан кісі дүниені еңбекпен тауып еді. Мұның беті жарық болып тұр. Ал түйекеш-саудагер еңбексіз тауып, жүртты алдап, тегін тауып еді. Енді мұның беті шарық болып тұр... Сүйегіне таңба басылды. Беті күйіп шарық болғаны да жетеді. Бұдан артық жаза жоқ. Бар жөнел!» - депті. [1, 225б.]

Әрине, бұл әңгіме аңыз сияқты болып көрінгенімен, оның негізінде ұлы бидің байқампаздығын, төрт тұлік малдың сыр құпиясын жақсы біліп, жете менгергендігін паш ету жатыр. Сонымен бірге Төленің жастайынан-ақ шындыққа көз жеткізу үшін небір тосын іс-қымылдарға барып, өз шешімінің халық алдында қалтқысыз болуына ұмтылғандығын көреміз. Ол еңбекпен тапқан мал-мұліктің иесін әркез қолдап, ұры-қарының өтірігін ел алдында әшкерелеп отырған.

«Тапқан қуанады, таныған алады» формуласына Төле Әлібекұлы өз өмірінде талай сүйенгені байқалады. Айтальық, Төле шешті деп ел аузында сақталған әңгіме-деректің тағы да бірінде мынадай оқиға баяндалады. Жонғарлармен ақтық айқасқа тускен қырық жігіт ауылға жеңіспен оралады. Екі-үш жыл жау қолында болған төрт тұлік малды шұрқыратып айдал келеді. «Жаудан қайтқан мал олжа» – деп халық малды бөлісіп алады. Ауылдың жалбыр шапанды, көн етікті,

жалғыз есекті кедейі қөп малдың ішінен өз түйесін тани кетеді. Бірақ түйені иемденген кісі оны кедейге бере қоймайды. Кедей Төле биге келіп түйесінің белгілерін айтады. Оған байлардың жүгін артып, Самарқандқа екі-үш барып қайтқанын да тілге тиек етеді. «Әр сапарымда есекке мініп жетелеп жүрген түйем еді» – деп те қалады. Би түйені иемденіп жүрген адамға «жетектеп кел»-дейді. Ол түйені тайрандатып қуып келеді. «Неге жетектеп келмедин?» - деп сұрақ қойылған кезде түйенің жетекке ермейтінін айтады. Осы уәжден кейін би кедейге: «Түйені сен жетегіне алып көрші,» - дейді. Кедей есегіне мініп, түйе бұйдасын қолына алады. Сөйтіп ол жалғыз аяқ жолға түсісімен атан түйе артынан бұлқілдеп ере жөнеледі.

«Түйе осы жігіттікі.» - дейді Төле би қалың жұртқа қарап. [1, 323 б.]

Бұл әңгімeden, ең алдымен, жаугершілік заманның жойқын да қатыгез сарыны сезіледі. Жоңғарлармен болған соғыс жылдарында халықтың мал-мұлқі талай рет талан-таражға түскені белгілі. Сондай-ақ өз кезегінде қазактар да жонғар ауылдарын шауып олжага кенелген.

Екіншіден, осындай аласапыран заманның өзінде халық өзінің жол-жорасын ұмытпаған. Сондай құқықтық қағиданың бірі «Тапқан қуанады, таныған алады» болса, бұл қағида қазақ билерінің тарарапынан бұлжытпай әрі шеберлікпен орындалушы еді. Ушіншіден, билер үшін дау шешудегі басты мақсат – әділдікті орнату екендігі осы мысалдан анық-айқын көрінеді.

Төленің «Тапқан қуанады, таныған алады» қағидасына сүйеніп шешкен дауларының қатарына қаракесек Қойкелді байдың өз атын даулап биге келіп, ол дауды Төле бидің Қойкелдінің пайдасына шешкен дауы. Ел аузындағы әңгімеге сәйкес «Қаракесек Қойкелді байға он жеті мың қой бітіпті. Сол Қойкелді бай қойының түсін білмейді, сүйегінен таниды екен», Қойкелді бір үлкен аста бәйгені женіп алған Азына байдың бесті құласын «менің атым» деп даулайды. Дау ұзаққа созылып, ақыры олар Төлеге келеді. Төле Қойкелдіге бір көген қозыны көрсетеді де, осы қозылардың даладағы отар қойдан енелерін тауып келуді бұйырады. Қойкелді бір қосақ қойды ұстап алып келіп қозыларға қосқанда барлық қозылардың енелері дұрыс табылған болып шығады. Сонда Төле Азына байға: «Мына Қойкелді менің қойшым емес, көрмеген қозының енесін экеліп табыстырды. Сен, бай, шыныңды айт, құла аттың яки құла биенің қандайлық құдігі бар.» - дейді. «Менде қудік жоқ десе де болады. Нұра өзенінің Қойкелдімен екеуміз екі жагындамыз. Менің кенжелеу құла құлығым бір күні құлындаш, құлыны жоқ болып келді. Келесі күні далада жас құла құлын жылқымда еріп жүр. Құла биенің құлыны деп салып едік алмады, жатырқап қалған той деп ақыры теліп еміздік. Міне, осыдан басқа қудігім жоқ.» - деп Азына сөзін бітіреді.

Сонда Төле би Азынаға айтады: «Қойкелдінің екі дәлелі болды. Бірі, Шортанбайды қонақ болып отырып, жамбастың сүйегін танып, Шортанбайды мойындаатты. Екінші, мына бір көрмеген қозының енесін даладан экеліп тапсырды. Осы дәлелмен сіздің «биені теліп еміздік» деген сөзінізге қарағанда, ат Қойкелдінікі» - деп билік айтады. Осы билікке екі бай риза болып қайтыпты. [2, 157 б.]

Бұл дау – «Тапқан қуанады, таныған алады» қағидасының классикалық түрде қолданылған үлгісі. Себебі, Азына бай ұры емес, ол Қойкелдінің құлының қателесіп өзінікі деп сініреді. Ал Қойкелді өз құлының айналашпай тауып, оның өзінікі екендігін бұлжытпай дәлелдейді. Төле би Қойкелдіге өз малының шын мәнінде өзінікі екендігін көвшілік алдында дәлелдеудің жолын көрсетіп, сол арқылы көне қағиданың әділдікке қызмет істеуіне жағдай жасайды. Төленің ұлы би есебіндегі еңбегі де осында еді. Жоғарыда келтірілген Төленің биліктегі оның осы көне де болса дана қағиданың шебер де тапқыр, білгір де бірегей орындаушысы әрі қолданушысы екендігін көрсетеді.

Мал-мұлік дауына байланысты Төле бидің әдет құқығына енгізген жаңалығының бірі – оның осы салада қолданылатын жазаларды өз заманына сай қайта қарап, бір жүйеге келтіруге ереккеттенген іс-шаралары.

Мал-мұлік ұрлаған адамға әдетте билер соты мынадай жазалар жүйесін қолданған. Біріншіден, ұрыдан ұрланған мал-мұлікті өндіріп алып, оның ұрлығын ел алдында әшкерелеп, бетіне басқан, сөккен. Мұны ұрының «беті шарық» жазасы деп атауға болады. Бұл жаза әдетте, «Тапқан қуанады, таныған алады» процедурасын қолданған кезде, тауып алған адам тапқанын жасырып, мал-мұлікті иесіне қайтарғысы келмей «мал-мұлік менікі» деп сініргісі келгенде қолданылады. Екіншіден, ұрланған мал-мұлікті иесіне қайтарып, ұрының «енди ұрламаймын» деген ел алдында уәдесін алып, оны еңбек етуге мәжбүрлеу. Ұры ел алдында енді адап еңбек жасаймын деп уәде берген.

Үшіншіден, мал-мұлікті қайтарып, оның үстіне ұрыға айып төлету. Яғни бұл кезеңде билер соты дәстүрлі «айып» институтын одан әрі тереңдете, байыта түскен. Сөйтіп өз дәүіріне сай оның қолданылу өрісін көңейтіп әрі жаңартқандығы белгілі [3, 16 б.]. Мысалы, Төле би «қанжыға бау ұрлаған ат-шапан айып төлеуі керек» - деп шешеді. Бұл шешімін «Қанжыға тон сақтайды, тон жан сақтайды» – деп мәнерлейді. Ал, шідер ұрлаған үш бесті ат төлеуі тиіс деп шешеді. Бұл шешімі ел аузында «Шідер - қос, арқан – дос, тұсау – бос» деген нақыл сөзben белгілі. Кейін Төле бұл шешімін қайта қарап, тіптен, тұсау ұрлағаның өзіне жазаны күштейді, енді ұры тұсау ұрлағаны үшін ат бастатқан тоғыз айып төлеуі керек еді. Бұл шешімін ол «тұсау ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды» деп өрнектейді. Эрине, жазаны бұлай қатаңдату жаугершілік заман талабынан тұганы түсінкіті болса керек.

Корыта келе айтарымыз, Қазақ хандығы тұсында билер мал-мұлік дауын шешу барысында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі қағида-нормаларды қолданып қана қоймай, оларды уақыт ағымы, заман талабына сай өндеп, жаңартып та пайдаланып отырды. Сонымен бірге жаугершілік уақыттың ерекшелігін ескеріп мал-мұлік ұрлығына қарсы жазаларды күштейтті. әділ билер бұл дауларды шешу барысында да әділеттілік пен ақтықты қорғай отырып, осы мақсатқа жету барысында істің ақ-карасын ашу үшін сот процесі үстінде небір тосын эксперименттерге соттық тергеудің жаңа түрлерін қолдануға барып отырды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық / Багдарлама жетекшісі: С.З.Зиманов. 1-том. –Алматы: Жеті жарғы, 2004. -632 б.
- [2] Өзбекұлы С. Қошшегі қазақ еркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. Монография. –Алматы: «Мектеп», 2002. -224 б.
- [3] Айткулова Н.Л. Институт «Айып» в обычном праве казахов. Автореферат на соискание ученої степени кандидата юридических наук. Алматы, 2002. -26 с.

REFERENCES

- [1] Kazakh laws: documents, data and research. 10-volume / Program Manager: Zimanov. 1. Almaty: Seven statute, 2004. - 632 p. (in Kaz.).
- [2] Ozbekuli S. Nomadic civilization of Kazakh law. Right of nomadic civilization of Kazakhs. Monograph. Almaty: "School", 2002. -224 p. (in Kaz.).
- [3] Aytkulova N.L. Institute "Ayyp" in customary law of the Kazakhs. Abstract for the degree of candidate of legal sciences. Almaty, 2002. -26 p. (in Kaz.).

Имущественные споры по казахскому обычному праву и пути их решения

Мынбатырова Н.К.

Ключевые слова: традиционное общество казахов, имущественные споры, соглашение, решение, род, племя, единство народа, территориальная целостность

Резюме. Статья посвящена исследованию судебных решений казахских биев, вынесенных при рассмотрении имущественных споров. Анализируются особенности решения имущественных споров, правовая сущность заветов и ораторских изречений казахских биев. В статье проблема о юридической природе имущественных отношений у казахов освещается в неразрывной связи с ее нравственно-этическими основаниями.

e-mail – nurlaiym@mail.ru

Сведения об авторах:

Мынбатырова Н.К. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби

адрес места работы – г. Алматы, пр. аль-Фараби 71, Телефон: 3 773333, вн.12-55, 12-56
e-mail – nurlaiym@mail.ru

Поступила 15.07.2015 г.